

RAZLIČITE KONCEPCIJE PRI IZRADBI PRVOGA
5-GODIŠNJEG PLANA SSSR-a*Rene Lovrenčić*

1) POJAVA SOVJETSKOG PLANIRANJA I NJEGOVA PRVA FAZA (1918-26)

Revolucionarni socijalizam teži što skorijoj uspostavi novog, humanog i racionalnog društvenog poretka. Kao i svaki poredak tako i taj ima svoj statički i dinamički aspekt. Dok se revolucionarni socijalizam borio za afirmaciju, a zatim i za neposredno ostvarenje svog prvog velikog cilja — za obaranje vlasti posjedničkih klasa, njegovu su viziju bolje budućnosti ispunjavale uglavnom dvije slike: jedna o sistemu političkih i socijalnih odnosa koje valja stvoriti odmah poslije pobjede i druga o mnogo daljem, uzornom društvu. Dakle, ta se vizija sastojala gotovo samo od dva primjerka idealnih stanja, s tom osnovnom razlikom da drugi pretendira na savršenstvo ili barem na crte koje ga njemu znatno primiću. Vizijom je u cjelini toliko ovladala statička strana da je dinamičkom aspektu novog poretka preostalo posve skromno mjesto. Tome je pridonijelo jedno od bitnih obilježja socijalističke kritike buržoaskog poretka. U njegovoj osudi i svom samopravdanju ta kritika odavno posebice ističe anarhičnost kapitalističkih privrednih odnosa, stanja i razvoja, odnosno nedovoljnu, nehumanu i zato u biti asocijalnu organizaciju društvenog rada i života uopće. Tome radnički pokret, pogotovu njegov revolucionarni dio, suprotstavlja novi red. Naglasak je nužno na njegovu statičkom, a ne dinamičkom presjeku, jer je prvi lakše i zamisliti i braniti kao antipod, drastičnu protusliku bez neizbježnih neizvjesnosti bilo kojega razvojnog modela. Pri tom još djeluje averzija naučnog socijalizma prema konstrukcijama o budućnosti, napose daljoj, koje podsjećaju na utopizmom opterećenu mladost radničkog pokreta, na njegove brojne i duge zablude, idejna i akciona lutanja koja su mu nanijela nemale štete.¹ Takvu orijentaciju još u predvečerje revolucije jača rast anarhičnosti u postojećem društvenom sistemu kao i nužne razorne tendencije svake revolucije, u kojoj se naglo oslobađaju energije masa kroz napade na stare ustanove i strukture. Čim revolucija pobijedi, pažnja i naponi njezine avangarde usmjeruju se izgradnji, obrani i učvršćenju novog poretka koji u početku ima samo grubi skelet. Zbog svega toga o dugoročnom razvoju tog poretka nema ni razrađene teorije, a ni neposrednog interesa koji bi stimulirao vodeće snage revolucije da taj svoj nedostatak što prije uklone. Međutim, ako se novi političko-društveni sistem održi, njegov dinamički, razvojni aspekt, prije ili kasnije, ulazi u težište njihovih preokupacija.

¹ E. H. Carr, *The Bolshevik revolution 1917—23*, sv. II, London 1966, 11—17.

Sve se to od 1917. prvi put jasno ispoljava u Rusiji, gdje se socijalistička vizija, sastavljena od dva slabo povezana modela, počela ostvarivati u neobično teškim uvjetima (opća zaostalost zemlje uz goleme regionalne razlike, posljedice svjetskog rata, privredna katastrofa neviđenih razmjera, građanski rat sa stranom intervencijom i gotovo potpunom blokadom itd.). Sklop tih uvjeta doveo je do dva nagla, gotovo uzastopna kvalitativna skoka: tek što je prvi model iz socijalističke vizije ostvaren, započelo je energično nastojanje da se oživotvori njezin drugi, konačni dio. Pod pritiskom brojnih unutrašnjih i vanjskih neprijatelja, vrlo snažnih egalitarnih težnji izraslih na temelju velikih socijalnih razlika u bivšem društvenom poretku, koje je svjetski rat još proširio, i anarhoidnih tendencija koje su pratile revoluciju njezine vodeće snage su se ubrzo poslije Oktobra odlučile na drugi, još teži skok od prvog kojim se Rusija iz kapitalističkog društva s jakim feudalnim ostacima prebacila u socijalizam. Od početnog, prelaznog modela vizije trebalo je u kratko vrijeme stići do definitivnog oblika potpuno novog, komunističkog društva.² Njezin dinamički aspekt je zato iz dubine naglo iskočio na površinu, ali u vrlo kondenziranom vidu. Međuprostor između dva uzorka valjalo je pretrčati najvećom mogućom brzinom, što se nije dalo postići nikakvom spontanom društvenom akcijom već jedino čvrstom, organiziranom i sveobuhvatnom intervencijom nove vlasti. U tome okviru, u službi zgusnutog dinamičkog aspekta novog poretka pojavili su se prvi elementi sovjetskog planiranja privrede. Rođeno u iznimnim prilikama, koje socijalistička teorija nije predvidjela, jer ih nije mogla ni naslutiti, ono će ipak biti većim dijelom okrenuto pitanjima dana, samog održanja novog poretka jer je opća situacija dopuštala malo konkretne brige o razvoju, o godinama mirne izgradnje.³ Po završetku građanskog rata i strane intervencije temeljna orijentacija planske prakse malo se mijenja. Historijski trenutak, ovaj put druge vrste, opet joj diktira svojim neposrednim i neodložnim zahtjevima čime će se baviti.⁴ Iz šestogodišnjeg krvoprolića Rusija, odnosno

² Ni boljševička partija ni sovjetska država nije proklamirala taj cilj, ali mu s vremenom njihova djelatnost zbog spomenutih razloga sve otvorenije teži. Pokušaji da se tu stvarnu, jasno izraženu tendenciju pokrije plaštem privremenih, iznimnih mjera (v. npr. I. A. Gladkov, *Ot plana Goelro k planu šestoj pjatiletki*, Moskva 1956, 56—57) prelaze preko priznanja Lenjina, koji je isticao da su te mjere bile plod izvanredno teških, dramatskih okolnosti, ali nije nastojao prikriti da se pri tom radilo i o pogrešnoj orijentaciji direktnog ulaska u komunizam (v. *Polnoe sobranie sočinienij* 44, Moskva 1970, 5. izd., 156—159 i dr.). Novija sovjetska istraživanja to ne prikrivaju (v. I. B. Berhin, *Nekotorye voprosy istoriografii novoj ekonomičeskoj politiki v SSSR*, *Voprosy istorii* 3, Moskva 1961).

³ Gladkov, n. dj., 51—55; A. V. Venediktov, *Organizacija gosudarstvennoj promyšlennosti v SSSR*, t. I, 1917—1920, Lenjingrad 1957, 615—629. Doduše, u toku 1920. izrađen je plan elektrifikacije poznat pod nazivom Goelro po imenu komisije koja ga je pripremila i predložila VIII kongresu sovjeta. Usvojen na samom kraju 1920, plan će se ostvarivati tek u doba NEP-a.

⁴ Prateći pažljivo prve korake Gosplana (Državne planske komisije), osnovanog na početku 1921, Lenjin savjetuje da se to novo tijelo usmjeri prema izradi konkretnih programa koji će služiti tekućim potrebama (v. E. B. Genkina, *Dejatel'nost Gosplana v 1921—25 gg. i bor'ba s buržuaznoj ideologijoj po voprosam planirovanija*, *Istorija SSSR* 5, Moskva 1961, 39). Komisija je zaista prvih godina svog postojanja uglavnom radila na sastavljanju projekata obnove naročito važnih i teško pogodjenih sektora narodne privrede (v. Genkina, n. dj., 40—41; E. Zaleski, *Planification de la croissance et fluctuations économiques en U.R.S.S.*, t. I, Paris 1962, 37—39).

sovjetska republika, izašla je sa strašnim ožiljcima kakvi se od 1914—18. a ni ranije nijednom nisu zasjekli u biće bilo koje velike zemlje. Pa ipak se sovjetsko planiranje poslije 1920. postepeno priprema za kvalitativni skok razmicanjem vremenskih raspona svojih programa i preuzimanjem složenijih zadataka na glavnim pravicima privrednog kretanja.⁵

2. DETERMINANTE GLOBALNOG PERSPEKTIVNOG PLANIRANJA U SSSR-u

Od 1921. sovjetska zemlja se na nov način bori za svoj opstanak — velikim naporom da se iščupa iz kliješta privredne katastrofe makar i uz djelomičnu regeneraciju nekih kapitalističkih elemenata. Privrženost većine društveno-političkih snaga koje su izvele revoluciju novom poretku tek se nešto smanjila, njihova jezgra nije se dala zarobiti potrebama svakodnevice, iako je napustila drugi model socijalističke vizije, jer se privredni oporavak pokazao uz njegovo čuvanje nemogućim. Postepeno se ona okreće dinamičkom aspektu novog poretka, nakon što je ovaj spašen ne samo oružanom akcijom i revolucionarnim terorom već i jačanjem njegove ekonomske podloge. Na tu preorijentaciju bitno su utjecali ovi momenti:

a) Obnova je na kraju dala ovakav rezultat: privredno je novi poredak stabiliziran na temeljima starog potencijala, predratne tehnike i tehnologije. Ona je uz velike teškoće postigla svojevrsni svjetski rekord. U svega šest godina (1921—26) industrija, mada najviše pogođen privredni sektor, povećala je svoju proizvodnju za pet puta.⁶ U relativno kratkom razdoblju ostvaren je izlazak iz prave privredne kataklizme, jedinstvene u novijoj historiji što je nužno ojačalo samopouzdanje vodećih faktora sovjetskog društva i istodobno ih postepeno odlučno usmjerilo prema razvoju novog poretka, njegovoj dugoročnoj perspektivi. Opći snažni dojam postignutih uspjeha velikim je dijelom zasjenio činjenicu da su ovi bili mnogo više kvantitativni nego kvalitativni.

b) Nova Rusija vratila se na staro, predratno mjesto među industrijskim silama svijeta s velikom većinom industrijskog potencijala u jednoj ruci koja je imala potpuni politički monopol i s njime nevidene mogućnosti intervencije u privredi, sredinom 20-tih godina efektivno znatno veće nego u doba ratnog komunizma.

c) Novi poredak se održao i učvrstio u najvećoj zemlji svijeta s golemom ponudom prirodnih bogatstava kao svojevrsnim izazovom, velikim obećanjem

⁵ Postepeno preuzimanje općih kompleksnih zadataka nije teklo samo na osnovu inicijative planskih organa već i zahvaljujući odlučnoj intervenciji političkih činilaca. U tom pravcu upućuju Gosplan direktive Centralne kontrolne komisije i radničko-seljačke inspekcije (CKK-RKI), najvišeg nadzornog tijela partije i države, izrađene 1923 (v. Genkina, 53). Stoga Gosplan već 1923. razmatra petogodišnji plan obnove metalurgije a zatim i poljoprivrede (Zaleski, n. dj., 40—44).

⁶ Prema podacima Gosplana, od 1920—26/7. proizvodnja cijele industrije povećala se od 1718 mil. rub. na 8763 mil., tj. od 20,4 na 103,9 prema indeksu 1913 = 100. Vrlo kritičan prema sovjetskoj službenoj statistici, W. Nutter slično procjenjuje kretanje sovjetske industrijske proizvodnje, korigirajući podatke Gosplana samo za 4 poena (1920. 21,7 a 1926/7. 101,0, uz isti indeks) (usp. Zaleski, tabl. LX, 346).

i nadom.⁷ Spontana aktivizacija tih bogatstava samoinicijativom osnovnih privrednih jedinica sovjetskog društva bila je moguća samo kroz dugi period i u neizvjesnom opsegu.

d) Pri kraju obnove Sovjetski savez živi kao osamljena, jedina socijalistička zemlja, ali u relativno mirnom svijetu u kojem je ne mora mučiti elementarna briga o opstanku, već još se pažnja, energija i sredstva smiju bez većeg rizika okrenuti drugom aspektu novog poretka — njegovu ubrzanom razvoju, koji bi ga približio konačnom idealu, drugom modelu velike socijalističke vizije. Strah od nove intervencije goleme kapitalističke okoline, koji nije bio savladan djelom i zato što njegov stvarni izvor nije presušio, igrat će ulogu dodatnog poticaja težnji da se što bolje i brže iskoristi jedno očigledno dulje primirje u borbi između kapitalizma i socijalizma.

e) Proleterska revolucija postigla je skupo plaćeni trijumf u zemlji koja se njome riješila ne samo još nedovoljno zrelog, vrlo brutalnog kapitalizma već i jakih ostataka degeneriranog feudalizma. Zbog toga se i na kraju obnove kada se SSSR vratio na predratnu razinu društvene proizvodnje primjećuje velik jaz između raširenih socijalističkih ideala i stvarnih prilika, uz usporedno postojanje sredstava kojih se brzom aktivizacijom mogla ta provalija ako ne zatrpiti onda barem znatno suziti.

Odredivši uz pomoć nekih drugih, sekundarnih momenata prevagu perspektivnog, globalnog planiranja nad kratkoročnim i parcijalnim, ovi su snažni faktori utjecali i na njegov, kontroverzama obilat, razvoj u drugoj polovici 20-ih godina pa i na konačan rezultat.

3. RAZLIČITI PRISTUPI IZRADI PRVE PETOLJETKE I SUKOBI OKO NJIH

U dugotrajnom pripremanju toga velikog projekta koji, ne samo u povijesti sovjetskog već i svjetskog planiranja, obilježava značajnu prekretnicu, neke vrste najavu planske ere čovječanstva, sukobljavala su se tri različita pristupa s ovim glavnim obilježjima:

a) Pristaše i pobornici pristupa prozvanog genetskim zalagali su se za izradbu plana na osnovi koeficijenata prethodnog, duljeg perioda i čak privrednih pokazatelja iz predratnog vremena. Prema njihovim shvaćanjima, i parcijalni planovi i globalni perspektivni plan moraju se zasnivati na sigurnoj podlozi prošlog razvoja.⁸ U skladu s tim, ciljevi koje oni predviđaju skromni su, postavljeni podalje od fundamentalnih promjena ili u najboljem slučaju u njihovu predvorju. Taj pristup karakterizira velik oprez i izrazita težnja stabilnoj evoluciji proizvodnih snaga, koja bi se uz izvjesnu pomoć vanekonomskih faktora odvijala u osnovi spontano, zahvaljujući elementarnoj težnji privrednih jedinica prema najvećoj koristi i s tim povezanoj unutrašnjoj tenden-

⁷ Već potkraj 1920. Kržižanovski, organizator izrade Goelroa i budući predsjednik Gosplana, ističe golema prirodna bogatstva Rusije (v. G. M. Kržižanovskij, *Izbrannoe*, Moskva 1957, 85).

⁸ Najizrazitiji rezultat primjene genetske koncepcije bila je poljoprivredna petoljetka prof. Kondratjeva, izložena 1925. prezidiju Gosplana (v. N. D. Kondratjev-N. P. Oganovskij, *Perspektivy razvitija sel'skogo hozjajstva SSSR*, *Trudy Zemljana*, vyp. I, 5, Moskva 1925).

ciji proizvodnih kapaciteta da rastu i pozitivno se mijenjaju, odnosno usavršuju. Planovi pa i prva petoljetka zapravo bi više predviđali nego usmjeravali.

b) Pristup prozvan teleološki daje prednost procjenama neiskorištenih, a ipak stvarnih mogućnosti i odmjeravanju društvenih potreba, dok metodu ekstrapolacije koeficijenata prošlog privrednog kretanja smatra samo priklađnom da pomogne u izradbi grubih okvira osnovne planske projekcije⁹. Njegovi zastupnici, dakle, ne odbacuju prethodno privredno iskustvo bliže i dalje prošlosti, ali se prema njemu odnose kao oštri kritičari koji traže razliku između onog što je postignuto i onog što se uz bolju orijentaciju i racionalniju organizaciju moglo postići. Njih ne privlači osigurani kontinuitet kretanja privrede i društva nego bitne promjene kao ključni ciljevi perspektivnog planiranja. Ipak, svjesni rizika ovog pravca, oni teže takvom projektu privrednog razvoja čija realizacija ne bi izazvala krizne situacije duljim prenaprezanjem raspoloživih snaga i proširenom reprodukcijom ekonomsko-socijalnih disproporcija.

c) Treći je pristup volunutaristički po svojoj glavnoj metodi procjena teoretskih mogućnosti koje najčešće uzima kao stvarne. Za njegove je pobornike prošlo iskustvo samo odskočna daska za veliki skok kroz vrijeme, skup dokaza da se može učiniti kudikamo više. Oni traže najkraće, pa bili oni i najstrmiji, putove do vrhova maksimalnih ciljeva. Potcjenjujući teškoće i opasnosti staza koje zapravo trasiraju u pravom bespuću, oni navode perspektivno planiranje na posve eksperimentalni kolosjek. Ograde mogućih privrednih akcija su za njih više prividne nego stvarne, većinom tako slabo uralse u ekonomski život da ih se lako može iščupati i premjestiti na poželjnu daljinu.

Sva ta tri pristupa izradbi prve petoljetke proistekla su iz odgovarajućih različitih stanovišta prema planiranju uopće. Njihove slabije klice pojavile su se još u doba ratnog komunizma. Zatim je NEP pogodio rastu i definitivnom oblikovanju genetskog pristupa već time što je ta politika predstavljala odstupanje od pokušaja da se zemlja sovjeta potpuno otrgne od prošlosti fundamentalnim promjenama — većim, širim i dubljim od onih koje je Oktobar neposredno donio. Međutim, brzi tempo obnove, za mnoge posve neočekivan poslije dugotrajnog haranja privredne katastrofe, koju ni najdrastičnije mjere ratnog komunizma nisu uspjele obuzdati, dao je čvrstu podlogu za jačanje teleološkog pristupa. No veliki uspjesi privrednog oporavka i opći politički razvoj stvaraju svojom kombinacijom i preduvjete za volunutaristički odnos prema planiranju koji će se proširiti kasnije, potkraj 20-tih godina. Sukob između prva dva smjera planuo je na početku 1925. u principijelnoj raspravi o metodama planiranja, tinjao je u vrijeme sastavljanja prve, zapravo kompromisne skice petoljetke, a rasplamsao se prilikom razmatranja njezina drugog projekta u proljeće 1927.

Borba između pristalica genetskog i teleološkog pristupa vodila se oko svih bitnih elemenata perspektivnog globalnog plana: oko predviđenog tempa kretanja proizvodnje, akumulacije, investicija i potrošnje, težišta kapitalnih ula-

⁹ Još na početku 1925. Kržižanovski je na sjednici prezidija Gosplana izjavio: »...otdavaja samoe ser'oznoe vnimanie analizu predšestvujušćego goda, opirajas' na točnye dannye statistiki i otčetnosti, idti to že vremja na svobodnoe i smeloe postroenie perspektivy (Genkina, n. dj., 56). Kasnije su osnovna orijentacija teleološke struje i njezin odnos prema prethodnom iskustvu izložena u uvodnim razmatranjima za drugi projekt petoljetke Gosplana (v. S. G. Strumilin, Očerky sovet-skoj ekonomiki, Moskva—Lenjingrad 1930, 2. izd., 405—417).

ganja i načina njihova osiguranja. Velik dio osnovice u žestokoj konfrontaciji tih dvaju planskih smjerova činila je razlika odnosa prema spontanosti u privrednom životu. Za pobornike genetskog pristupa to je faktor prvorazredne važnosti koga treba pažljivo pratiti i proučavati. Pokušaji da se stihija jurišem savlada besmisleni su i vode teškim potresima.¹⁰ Umjesto toga valja joj se što bolje prilagoditi, kako bi se moglo na nju barem donekle utjecati — što je zapravo i jedina stvarna mogućnost uspješne planske intervencije u privredi. Zastupnicima teleološkog pristupa stihija je u prvom redu neprijateljska snaga, izraz iracionalnog ili nedovoljno racionalnog privrednog djelovanja koje ne polazi od općih, bližih i daljih ciljeva sovjetskog društva te je u svojoj ograničenosti čak nerijetko ozbiljna smetnja da se oni postignu.¹¹ Zato je potrebno stihiju energično potisnuti na što uži prostor, kako bi se što prije potpuno isključila iz života privrede.¹² Planiranje zasnovano na adaptaciji stihiji za njih je vrlo opasno kapitulanstvo, koje može upropastiti sovjetsku privredu a s njom i društveni sistem koji je iz Oktobra izrastao.

Ova drastična, nepremostiva razlika imala je prostranu podlogu idejno-političkih motiva. NEP je značio otvaranje vratiju stihiji koju ratni komunizam, usprkos sveobuhvatnim regulativnim zahvatima u svim ekonomskim sferama, nije uspio do kraja savladati niti spriječiti porast privrednog rasula. Djelujući mnogo slobodnije u godinama NEP-a, stihija je uvelike pomogla obnovu, ali je prouzrokovala, ili barem bila sukrivac, više kriznih situacija. Njezina glavna domena bila je u poljoprivredi, još uvijek najprostranijem ekonomskom sektoru SSSR-a. Povratak na predratnu razinu nije u tom pogledu mogao ništa promijeniti, jer je Rusija prije 1914. bila izrazito agrarna zemlja, iako se po industrijskom potencijalu nalazila na petom mjestu u svijetu.

Pridavanje naročite, primarne važnosti stihiji značilo je opredjeljenje za takvu ekonomsku politiku, odnosno plansku orijentaciju, koja priznaje prvenstvo poljoprivredi i u tadašnjem momentu razvoja i u doglednoj budućnosti. Zbog toga su genetski pristup njegovi protivnici opravdano povezivali sa agrarizacijom sovjetske privrede¹³. Takav kurs nije izazivao njihovu osudu samo zbog ekonomskih implikacija već i radi mogućih političko-socijalnih posljedica. Podupiranje poljoprivrede, koje bi se zasnivalo na prilagođivanju stihiji, moglo je u tadašnjim uvjetima najviše pogodovati imućnom dijelu sela, glavnom izvoru za regeneraciju malog kapitala u sovjetskom društvu 20-tih godina, što bi dovelo ne samo do jačanja već ionako izrazite prevage privatnog sektora na selu nego i do porasta udjela takve poljoprivrede u općoj društvenoj proizvodnji, akumulaciji i potrošnji na štetu mnogo više socijaliziranog grada. To bi pak prije ili kasnije urodilo političkim refleksima, tj. poremetilo bi labilnu ravnotežu između struja i grupa u partiji i državnom aparatu kakva se održava poslije Lenjinove smrti. Desno krilo dobilo bi moćnu potporu u argumentaciji

¹⁰ To je srž kritike kojoj je Kondratjev podvrgao drugi projekt petoljetke Gosplana (v. *Puti sel'skoga hozjajstva*, Moskva 1927, br. 2).

¹¹ S. G. Strumilin, *Na planovom fronte*, Moskva 1963, 220—221.

¹² Taj je cilj jasno postavio Kržižanovski još sredinom 1924, prilikom rasprave o reorganizaciji Gosplana (Genkina, 53.). Za nj se odlučno zalagao i Strumilin, *Na planovom fronte*, 220—221.

¹³ Strumilin, *isto*, 217, 224.

nastojanja da se NEP produži, odnosno da se novim korekcijama partijsko-državne ekonomske orijentacije dade još veći prostor spontanosti, uglavnom u prilog privatnom sektoru. Takve moguće, vrlo vjerojatne konsekvence genetskog pristupa nisu plašile njegove najgorljivije pristaše, jer su većim dijelom pripadali onoj brojnoj grupi »poputčika« koja se opredijelila za suradnju sa sovjetskom vlašću zato što se ova NEP-om odrekla ranijeg radikalizma. Vodeći, pak, branioci teleološkog pristupa bili su boljševici-stručnjaci, poput Strumilina i Kržižanovskog, za koje je NEP bio nužno zlo, odstupanje radi budućeg nastupanja. Ciljevi koje su htjeli unijeti u petoljetku trebali su, uz ostalo, osigurati brzo jačanje socijalističkog sektora i grada i sela¹⁴. Zbog svega toga ova se dva tabora nisu mogla pomiriti već samo sve oštrije sukobljavati. Kako su pristaše teleoloških pristupa postigli jaču potporu vodećih političkih faktora¹⁵, njihovi su protivnici uskoro podlegli te su bili većinom potisnuti iz prvih redova planskog fronta.

Još dok je trajala borba između tih dviju struja, započele su idejne čarke zastupnika teleološkoga pristupa s novim kritičarima¹⁶. One su u proljeće 1928, između pojave trećeg i četvrtog projekta petoljetke Gosplana (Državne planske komisije), prerasle u dugu seriju oštih okršaja. Napadači su taj put bili pristalice trećeg, voluntarističkog pristupa planiranja, koji se napokon oblikovao pod utjecajem političkog a dijelom i ekonomskog razvoja. Za njih je čak i oprez odlučnih pobornika brzog razvoja s velikim ciljevima bio zazoran kao opasni izraz oportunističkog zastranjivanja. Pozivajući se bez prave mjere na prednosti sovjetskog uređenja, ta je struja planera zahtijevala i predlagala znatno povećanje planskih ciljeva, pri čemu su neki od njih stigli tako daleko da su zastupali posve fantastične prognoze¹⁷. U svojim atakama služili su se često istom metodom koju su ranije pristaše teleološkog pristupa primjenjivali protiv genetskog stanovišta: ustrajno su isticali da sama stvarnost pobija već izrađene planske projekcije time što ih u njihovim početnim ili čak i krajnjim elementima premašuje. Zapravo su oni pojedine slučajeve takve vrste uzimali kao oslonac za općenite tvrdnje s kojima su operirali u svim spornim pitanjima. Teleološka struja, iako se naizgled odlučno odupirala, povodila se u stvari za svojim kritičarima napuštajući postepeno realističke re-

¹⁴ Već u obrazloženju prvog projekta petoljetke Gosplana iz početka 1926. naglašava se kao jedan od glavnih ciljeva stalno jačanje socijalističkog i potiskivanje privatnog sektora (Strumilin, Očerki, n. dj., 340).

¹⁵ U jesen 1926. tada već vodeća Staljinova struja u vodstvu partije opredijelila se za brzu industrijalizaciju. Ova se bez ozbiljnih političkih potresa nije mogla zaustaviti u toku realizacije (v. R. Schlesinger, A note on the context of early soviet planning, *Soviet studies* 1, Oxford 1964, 34).

¹⁶ Napad je započeo V. E. Motilev pri razmatranju trećeg projekta petoljetke Gosplana u Komunističkoj akademiji a nastavio u nizu članaka u partijskom časopisu *Boljševik* (v. E. H. Carr - R. W. Davies, *Foundations of a Planned Economy*, sv. II, London 1970, 876—877).

¹⁷ Tako se prema generalnom planu razvoja narodne privrede koji je izradio L. M. Sabsovič industrijska proizvodnja trebala u petnaestgodišnjem razdoblju kreirati ovim tempom: u prvoj petoljetci rasla bi godišnje za 20—23,4%, u drugoj za 23,4—26,9% a u trećoj čak za 28—30% (v. *Planovoe hozjajstvo* 1, Moskva 1929, 63).

zerve. S vremenom se većim dijelom stapa s volun-tarističkom grupom čiji je pristup time prevladao¹⁸. Tek su poneke krajnosti kao očito neodržive bile odbačene. Glavnu ulogu u konačnoj prevagi volun-tarizma imali su politički faktori izvan planskih ustanova. Njihovoj konačnoj odluci da se industrijali-zacija ubrza maksimalnim tempom i tako ostvari velikim skokom odgo-varao je više volun-taristički nego teleološki pristup i zato su se opredjelili za prvi. Uz njihovu snažnu podršku pobijedio je pristup najvećeg rizika, u kojem se

¹⁸ Postepenu afirmaciju volun-tarističkog pristupa planiranju, popraćenu popu-štanjem teleološke struje, jasno pokazuje usporedba projekata petoljetke od 1927—29, pogotovu evolucija jednog od bitnih elemenata plana — predviđanja napretka indu-strijske proizvodnje. Dok je treći projekt petoljetke Gosplana iz jeseni 1927. još računao s godišnjim stopama rasta te privredne grane od 16,5 u prvoj do 10% u posljednjoj godini plana, treći projekt Vrhovnog sovjeta narodne privrede (= VSNH), najvišeg operativnog tijela rukovođenja privredom zemlje koje se bavilo i planira-njem, izrađen iste godine, predviđa stope od 18% do 12,9%, tj. samo nešto više i također uz silaznu liniju kretanja tog važnog pokazatelja. No već u slijedećoj, tzv. »aprilskoj verziji« petoljetke VSNH-a, koji postaje glavno uporište volun-tarističkog smjera u planiranju, podiže sve godišnje stope industrijskog rasta iznad početne, najviše u svom prethodnom projektu: u prvoj godini stopa bi trebala biti čak 23,1% da bi zatim četiri godine iznosila 18,3 ili 18,4%. Donekle pokoleban otporom »teleo-loga« iz Gosplana, pod utjecajem još nerazbistrane situacije u političkim vrhovima u kojima se priprema obračun s »desnim skretanjem«, VSNH se u tzv. »augustov-skoj verziji« petoljetke iz 1928. odlučio na nešto umjerenije postotke industrijskog rasta: u prvoj godini stopa bi iznosila 19,7% da bi se na kraju plana spustila do 14,9%. Ova je »umjerenost« kratko potrajala. Četiri mjeseca kasnije VSNH je, ne ispuštajući inicijativu, predložio tzv. »decembarsku verziju«. U njoj doduše nije bilo izvanredno visoke stope od 23,1%, ali je zato i najniža (20,2%) bila iznad najviše u »augustovskoj verziji«; povećavanje industrijske proizvodnje imalo je oscilirati oko prosječne stope od 21,7%, s tim da u posljednjoj godini plana iznosi 22,4%. Ipak je potanka i kompleksna izrada petoljetke, koja je predpostavljala utvrđivanje velikog broja povezanih bilansa svih glavnih privrednih faktora, ostala u nadležnosti Gos-plana, ali se ovo tijelo na kraju uvelike povelu za volun-tarizmom VSNH-a. U pro-ljeće 1929. napokon je završen konačni projekt petoljetke za period od 1928/9 do 1932/3. On je, međutim, imao dvije varijante. U prvoj se predvidjelo da će se indu-strijska proizvodnja godišnje povećavati od 21,4% do 17,4%, tj. i polazna i završna stopa kao i prosječna petogodišnja bile su niže od posljednjeg predviđanja VSNH-a, ali razlike nisu bile velike. Stope industrijskog rasta određene su otprilike na sredini između vrijednosti iz »augustovske verzije« i onih iz »decembarske verzije« VSNH-a. Zato je druga varijanta nadmašila sve dotadašnje projekte: počevši s 21,4% porasta u prvoj godini, industrija je trebala na kraju postići godišnje povećanje od 25,2% (sve spomenute stope v. Carr-Davies, II, 981). Realizacija te varijante petoljetke predpostavljala je veći broj naročito povoljnih uvjeta koje su sastavljajući plana naveli (v. Pjatiletnji plan narodno-hozjajstvennogo stroitel'stva SSSR, t. I, Moskva 1930, 3. izd., 11). Međutim, XVI. partijska konferencija prihvatila je samo tu drugu, tzv. »optimalnu varijantu« bez ikakvih ograda. Rezolucija konferencije se pri tom neopravdano pozivala na XV. kongres partije (v. Vsesojuznaja kommunističeskaja partija (bol'shevikov) v rezoljucijah i rešenijah sjezdov, konferencii i plenumov CK, sv. II, Moskva 1941, 327), koji je, ustvari, jasno razgraničio optimalne od maksimalnih ciljeva, opredijelivši se za prve s obrazloženjem da bi pretjerano forsiranje proizvo-dnje suviše velikim investicijama pogodilo potrošnju trudbenika (usp. isto, 236). Pre-ma sovjetskim statističkim izvorima, plan je izvršen, ali uz znatno premašivanje planiranih, ionako golemih ulaganja: u industriju je investirano 23,3 milijardi rub. umjesto 18,8 milj. koliko se 1929. predvidjelo, tj. za 24% više (usp. isto, 509), što je moralo snažno pogoditi masovnu potrošnju.

pretjerani optimizam, s elementima revolucionarne naivnosti, dodiruje s nedovoljnom socijalnom odgovornošću. Pobjeda ovog pristupa opteretit će sovjetsku privredu novim ozbiljnim problemima¹⁹, ali će uz to dati plansku okosnicu za jedinstvenu u historiji revoluciju proizvodnih snaga.*

¹⁹ Najvećim promašajem s velikim socijalnim posljedicama valja smatrati pogrešno predviđanje porasta produktivnosti rada u industrijskoj proizvodnji. Taj je promašaj imao svoju dugu prethistoriju, vrlo sličnu onoj konačne stope industrijskog rasta. Već je prvi projekt petoljetke Gosplana predvidio znatno povećanje produktivnosti rada: 57% u cijelom petogodišnjem razdoblju. U drugom svom projektu ova se ustanova odlučila na izvjesno smanjenje (50%) a zatim je u trećem djelomice premašila prvotno predviđanje planirajući rast proizvodnosti od 56—63%. U istodobnim projektima petoljetke koje su izradili planski organi VSNH navode se slične brojke (50, 63%). Međutim, nakon što je ovo tijelo privremeno preuzelo inicijativu u projektiranju prve petoljetke, ono unosi u svoje prijedloge sve veće stope porasta produktivnosti rada. Već u njegovoj »aprilskoj verziji« iz 1928. susrećemo stopu od 75% a u »decembarskoj verziji« čak 95%, tj. gotovo za četvrtinu veću. Tim povučen, uz pritisak političkih foruma, Gosplan je u svom posljednjem projektu našao kompromisno rješenje: u prvoj varijanti predvidio je povećanje produktivnosti od 85%, tj. 10% niže od stope iz najambicioznijeg prijedloga VSNH-a, ali je zato druga, »optimalna varijanta« sadržavala brojku na koju se još nitko nije odlučio: 110%. Velik dio industrijske proizvodnje kroz petogodišnje razdoblje imalo je dati neviđeno povećanje proizvodnosti industrijskog rata. U skladu s time bilo je predviđeno kretanje radne snage, troškova proizvodnje, tržišnih cijena, realnih zarada a i investicija (navedene podatke o produktivnosti rada iz svih projekata v. Carr-Davies, II, 983). Međutim, umjesto za 110% produktivnost rada je od 1928—32. porasla za 41% (Promyšlenost' SSSR, statističeskij sbornik, Moskva 1957, 25). Napredak je bio velik, ali je plan ostvaren tek s 37%. Izvršenje planskih zadataka u pogledu novogradnji i općeg velikog povećanja industrijske proizvodnje moglo se postići tek povećanim investicijama i upošljavanjem mnogo većeg broja radnika i namještenika nego što je petogodišnji plan predvidio. Uglavnom zato broj posljednjih se više nego udvostručio porastavši za 109,5% (Ekonomičeskaja žizn' SSSR, Moskva 1961, 281), dok se po odobrenom planu smio povećati samo za 33% (v. Pjatiletnij plan, I, 85). Ovo značajno odstupanje imalo je, dakako, brojne, raznovrsne i za cijelo sovjetsko društvo ozbiljne posljedice (o njima v. M. D o b b, Soviet economic development, London 1949, 2. izd., 239—240). Prevagu voluntarizma u planiranju na prijelazu iz 20-tih u 30-e godine prvi je priznao prof. Brejev općenitom formulacijom: »... v eto vremja proishodit suščestvennoe ograničenie osnovnogo principa postroenija planovoj sistemy — demokratičeskogo centralizma i vse boljšee rasprostranenie volevogo planirovanija« (M. B r e e v, Istoričeskij opyt planirovanija, Planovoe hozjajstvo 9, Moskva 1967, 72).

* Ovaj tekst odgovara u osnovi komunikaciji kojom je autor sudjelovao na V. internacionalnom kongresu za ekonomsku historiju, održanom od 10—14. VIII 1970. u Lenjingradu. Tekst je nešto proširen i snabdjeven većim brojem bilježaka.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXIII—XXIV

1970—71

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb